

Скляренко В. Г.

ДОСЛІДЖЕННЯ З ЕТИМОЛОГІЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ : ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

К. : Наук. думка, 2018. — 687 с.

Науковий доробок видатних учених здебільшого є різноплановим за своєю тематикою: такі вчені рідко обмежуються якоюсь однією науковою дисципліною, предметною областю чи проблемою. Ця «різновекторність» наукового пошуку характеризує ознаку їхнього індивідуального наукового методу, їхньої творчої лабораторії, збагачуючи насамперед їхнє бачення й осмислення досліджуваного ними матеріалу, а відтак і отримані в ході цього дослідження результати. Це підтверджує і наукова творчість академіка В. Г. Скляренка, у якій виразно вимальовуються два крила: історична акцентологія та історико-етимологічне вивчення лексики української мови. У першій царині його перу належить низка праць, у число яких входять і п'ять фундаментальних монографій. У другій В. Г. Скляренко виступає як один з укладачів та редакторів «Етимологічного словника української мови» (де йому належить понад дві з половиною тисяч статей), а також як автор численних публікацій з етимології та історії українського слова, серед яких є як статті в періодичних виданнях, так і дві монографії — «Темні місця в Слові о полку Ігоревім» (К., 2003) і «Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження» (К., 2006). Ці публікації і становлять основу рецензованої монографії.

Нова книга В. Г. Скляренка складається зі вступу «Від автора» (с. 5–8), чотирьох розділів, списку умовних скорочень та приміток, де містяться відомості про ті попередні публікації, що лягли в основу розділів рецензованої монографії.

Перший розділ «Русь і варяги: походження назв» (с. 9–158) має два підрозділи: «Походження назви Русь» і

«Походження назви варягів», підгрунття яких становлять згадана вище книга «Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження» і шість статей, які лягли в її основу, а також іще одна з двох праць з цієї ж проблематики, що вийшли друком пізніше. Актуальність звернення автора до дослідження цих питань зумовлена тим, що інтерес до походження назви Русь не вщує передусім у межах Славії, але також і деінде¹, об'єднуючи (а часом і роз'єднуючи) як науковців різного профілю — лінгвістів, істориків, археологів, етнологів, спеціалістів у галузі палеославістики та історичної географії, так і ширші кола громадськості. З одного боку, ця широка зацікавленість пояснюється комплексністю, інтердисциплінарним характером даної проблематики (це добре усвідомлював згаданий В. Г. Скляренко А. Брюкнер, котрий уважав, що з'ясування етимології слова Русь має ключове значення і для висвітлення історії самого денотата цієї назви). З другого боку, розв'язання цієї проблеми має значення, яке виходить далеко за межі суто наукових дискусій і може набувати характеру аргументу в сучасних геополітичних концепціях та викликаних ними територіальних контроверзах і претензіях. Це, зокрема, стосується антиісторичного за своєю природою ототожнення слів Русь і Россия (і співвіднесення з ними обома прикметника *русский*) у мовленнєвому мисленні росіян. Однокореневість зазначених слів і зумовлена цим їхня зовнішня подібність через дію закономірностей міфологічного мислення виступає в історичній свідомості

¹ Див., наприклад, монографію: Stang H. The naming of Russia. — Oslo, 1996. — 323 p.

росіян як підстава вважати східнослов'янські народи та їхні землі «єдиною і неподільною» Руссю, цілісним етносоціумом, об'єднаним і ствердженим саме цією спільною назвою.

В. Г. Скляренко, окреслюючи свою власну концепцію генези назви Русь як варязьку (але водночас не як норманську), пропонує нове й істотно відмінне прочитання слова *варяг* (*waragъ*) як відсубстантивного іменника, що його було утворено в мові прибалтійських слов'ян з о. Рюген за допомогою суфікса *-агъ* від іменника *warъ*- «захист, охорона». Що ж до давніх русів та їхньої назви, то їх учений співвідносить як із західнослов'янськими русами-варягами, так і зі східнослов'янськими чорноморсько-азовськими русами, історично пов'язаними з антами. У свою чергу і ті й ті він генетично поєднує з кельтами-рутенами, унаслідок чого назва *руси* у глибокій історико-етимологічній ретроспективі отримує слов'яно-кельтське підґрунтя. Саме від східнослов'янських русів Причорномор'я та Приазов'я назва *русь* (*руси*), вважає автор рецензованої монографії, перейшла на воїнів Київської держави, а потім і на саму цю державу.

У своєму дослідженні В. Г. Скляренко дає також власну інтерпретацію традиційним аргументам прихильників норманської теорії, особливо іменам руських князів, послів і купців у договорах Олега й Ігоря з греками, а також давнім найменуванням дніпровських порогів. Автор книги показує, що варязько-руські імена здебільшого мають кельтське походження, інші є естонськими й іранськими, а ще інші є скандинавізмами — наслідками слов'яно-скандинавських контактів у балтійському ареалі. Полемізуючи з норманістами, він також доводить, що руські назви дніпровських порогів походять з ужитку варягів-русів, натомість скандинавські найменування деяких із них учений пов'язує з мовою тогочасних дніпровських лоцманів шведського походження. Крім цих основних положень, В. Г. Скляренко висуває ще цілу низку інших, більш часткових, але від того не менш істотних історичних та етимологічних припущень і пояснень.

Знахідки й висновки, зроблені авто-

ром монографії під час опрацювання значеної проблематики, знайшли плідне застосування й подальший розвиток у тих його розвідках, зокрема трьох статтях, опублікованих у журналі «Мовознавство», які лягли в основу другого розділу «“Руські письмена” в Житті Костянтина Філософа» (с. 159–246). Евристичним імпульсом, що скерував наукові пошуки вченого в цьому напрямку, став найтемніший, на думку дослідників, фрагмент у Житті Костянтина (Кирила) Філософа, одного із солунських братів, де йдеться про знайдені ним у Херсонесі Євангеліє і Псалтир, написані «руськими письменами». Установлення того, що означала в цьому контексті кваліфікація письмен як руських, вивело В. Г. Скляренко на істотно вищий рівень проблематики — рівень реконструкції мовної та етнічної історії східних слов'ян, дозволивши йому сформулювати принципово нову, багато в чому революційну гіпотезу про джерело виникнення російської мови та російського етносу. Беручи до уваги важливу теоретико-методологічну засаду історичної змінності семантики етнічних окреслень, дослідник виходить з наявності у слів *руси* (*русини*) у IX ст. чотирьох значень, які він виділяє стосовно лише Київської Русі: 1) варяги-руси з о. Рюген; 2) азовсько-чорноморські руси (Приазов'я та Причорномор'я); 3) прикарпатські і закарпатські русини (Прикарпаття і Закарпаття); 4) київські руси (Середня Наддніпрянина), що отримали свою назву (всупереч Нестору-літописцю) не від варягів-русів, а від русів Приазов'я та Причорномор'я. Встановивши це, автор шукає відповіді на питання, кому з цих русів міг належати знайдений Костянтином у Херсонесі переклад Євангелія і Псалтиря руською мовою. Відмовивши в цьому першим двом, В. Г. Скляренко зосереджує увагу на ще одному причорноморському угрупованні русів, які теж отримали свою назву від кельтів-рутенів згідно з реконструйованою ним моделлю семантичного переходу «професійні вояки у складі певного етносоціуму > самий цей етносоціум». Цим угрупованням була Дунайська Русь, населення якої становили літописні «тиверці-толковини». Автор наводить низку аргументів-свідчень про те, що тиверці були болгарським племе-

нем і саме в їх середовищі було здійснено ранні біблійні переклади (записані глаголицею), які згодом і потрапили до рук Костянтина Філософа. З'ясувавши це, дослідник переходить до наступного питання про те, якою ж була подальша доля тиверців та їхньої руської мови, і дає на це питання революційну за своїм змістом відповідь: тиверці і споріднені з ними улчи під тиском кочових племен переселилися в Закарпаття (чим і пояснюються значні за кількістю закарпатськоукраїнсько-південнослов'янські ізоглоси), а потім, розділившись, мігрували в різних напрямках, у тому числі й на Київщину і ще далі — на території майбутньої Росії (Ростово-Суздальська земля, потім гирло Волхова і Помор'я). Наслідком (і через це також свідченням) цих міграційних процесів стали не лише назви північноросійських міст Тверь і Углич і зміст билін про Володимира та його богатирів, а й сама російська мова, зокрема ті численні риси подібності на всіх її структурних рівнях, що пов'язують цю мову, у тому числі і її діалекти, з церковнослов'янською (староболгарською).

У коло наукових інтересів В. Г. Складенка, як і його вчителя Л. А. Булаховського, входить і дослідження «Слова о полку Ігоревім». Ним було опубліковано двадцять вісім статей на цю тему (чотирнадцять у журналі «Мовознавство», а також одна монографія, яка містила в собі перші десять статей, надрукованих у «Мовознавстві»). Ця монографія і ще чотири статті у цьому ж журналі сформували третій розділ рецензованої книги «“Темні місця” у “Слові о полку Ігоревім”» (с. 247–494). Усього вченим було висвітлено 56 таких місць; окремий підрозділ присвячено встановленню фрагментів «Слова», які являють собою цитату прямої мови Бояна. До складу розділу ввійшов і цілісний переклад «Слова», здійснений В. Г. Складенком з урахуванням проведеного ним аналізу тексту пам'ятки, а також зведений список «темних місць», запропонованих автором кон'єктур і його перекладів відповідних фрагментів українською мовою. Не можна не погодитися з думкою вченого про те, що з'ясування «проблемних» місць «Слова» входить передусім до компетенції мовознавців. Зміст цього розділу пере-

конливо свідчить, що саме кваліфікація й ерудиція його автора як славіста-компаративіста, етимолога та акцентолога надали йому унікальні можливості в цій сфері. Така кваліфікація помітна й тоді, коли фахівець пропонує нові текстологічні рішення, наводить аргументи на користь уже існуючих версій або просто підтримує такі версії. Аргументуючи свої гіпотези, В. Г. Складенко реалізує власний текстологічний аналіз у компаративно-етимологічному контексті, широко використовуючи релевантні відомості слов'янських та індоєвропейських мов, наводячи генетичні й типологічні паралелі, спираючись на здійснені ним та іншими вченими реконструкції праформ, їхніх семантем і узагальнених схем смислових переходів. У свою чергу, опрацювання ним «темних місць» дає результати, що виходять за межі вивчення «Слова», становлячи інтерес для дослідників слов'янської етимології та історичної лексикології. Так, аналізуючи фрагмент «а мои ти Куряни свѣдомикъ мети», Складенко не лише підтримує витлумачення слова *къмети* як «воїни», і не лише доповнює це вже традиційну інтерпретацію суттєвою вказівкою на те, що йдеться саме про професійних вояків (піших і кіннотників). Він також супроводжує свій аналіз етимологічним етюдом про походження цього, за його словами, «майже загальнонослов'янського» слова — опосередкованого запозичення з латини, указуючи, як на мову-посередника, на мову кельтів-рутенів, що у своїх міграціях після завоювання римлянами Галлії дійшли через слов'янські ареали аж до о. Рюген (див. також вище). Він реконструює значення, якого це латинське запозичення набуло в кельтських рутенів, і відновлює його подальший смисловий розвиток уже на ґрунті окремих слов'янських мов, ставлячи останній у залежність від того, у який час, воєнний чи мирний, цей розвиток здійснювався (у першому випадку кінцевою семантемою було значення «воїн, ратник», а в другому — «селянин, безземельний селянин»). Підхід В. Г. Складенка до пошуку можливих кон'єктур відзначається, з одного боку, винахідливістю, а з другого, — прагненням до логічної переконливості і правдоподібності. Цей підхід ураховує і тогочасні історичні реалії, і властиву

авторові «Слова» міфологічну картину світу, і художньо-поетичний характер тексту «Слова», водночас він не залишає місця оцінкам у душі *licentia poetica*. Усе це яскраво демонструє, наприклад, прочитання автором фрагмента з розповіді Святослава про свій сон «На болони бѣша дебрь Кисаню, и не сошло къ синему морю» як «На болони бѣша дебрье и(с) сан(ь)ю, и несоша(с)ѣ къ синему морю», зокрема пояснення загадкового *Кисаню* як наслідку неправильного прочитання давнім переписувачем первісного іє як *к*, що «приховало» подальший орудний відмінок однини збірного іменника *сань* «змій, дракони»; автор ототожнює цих змій із Святославового сну з половцями, підкреслюючи, що онірична семантика змій є саме такою.

Останній розділ монографії «Етимологічні розвідки: походження “темних слів” української мови» (с. 495–676) присвячено «темним словам» української мови. Зауважимо, що окреслення цих слів як українських у його назві слід сприймати *cum grano salis*, оскільки опрацювання автором відповідних етимологічних сюжетів виходить за межі й української, і слов'янської історичної лексикології та етимології, сягаючи рівня індоєвропейської прамови. Питанням, порушеним у цьому розділі, учений попередньо присвятив 27 своїх публікацій, у тому числі і 12 статей у ж. «Мовознавство», і саме ці останні і стали основою розділу. У своєму етимологізуванні автор не обмежується т. зв. *Vurzeletymologie*, а прагне дати праформам у його власних реконструкціях також дериваційну і семантико-мотиваційну характеристику, зокрема встановити їхню подальшу значеннєву еволюцію. При цьому дослідник використовує не лише суто мовні, а й релевантні позамовні (культурно-історичні, етнографічні, міфологічні) відомості, виявляючи скрупульозність і точність в опрацюванні не лише загальної ідеї, а й деталей, які її втілюють і доводять. Ще однією методологічно істотною рисою етимологічного підходу В. Г. Скляренка є встановлення ним рефлексії одного й того самого етимона одночасно в кількох його континуантах і, як наслідок, локалізація відповідних лексем у межах спільного для них історико-етимоло-

гічного гнізда, пор., наприклад, аналіз укр. *чоловік* та його когнатів (таких, як укр. *челядь*, *челюсть*, *човен*, *чоло*, діал. *чолопок* «вершина гори», а також *коліно*, *коло*); пор. і висвітлення ним походження укр. *павук* та *омела*, яке показало наявність у них спільного кореня **om-*, а також і факт впливу, що його вони зазнали у пізньопраслов'янську добу з боку спорідненого **jeti*.

Установлення внутрішньої форми етимологізованих лексем і її екстралінгвістичної мотивації дозволяє авторові вийти у своєму аналізі за межі лексики; пор. запропоноване В. Г. Скляренком у підрозділі «Зубр, зубрити» пояснення фразеологізмів укр. *знати (вивчити) на зубок, ні в зуб (ногою)*, пов'язаних з виведенням ним дієслова укр. *зубрити* та його відповідників із псл. **zqbriti*, у свою чергу утвореного від псл. **zqbrъ* «людина, яка за допомогою зубів (зубців) наносила на дощечку-ніс певну інформацію» (фразеологічним свідченням існування таких дощечок є вирази на зразок укр. *зарубати (собі) на носі*). Зі свого боку, хотілося б навести, як семантичну паралель, п. *wkuwać* «зубрити», *kujon* «зубрилка», а також зах.-укр. *кувати* «зачувати напам'ять, зазубрювати», *куйон* «школяр, який надто сумлінно вчиться, постійно зазубрює»², де процес наполегливого і почасти механічного навчання теж метафорично уподібнюється до технологічного процесу, який полягає у фізичному впливі на твердий об'єкт з метою надання йому певної форми.

Подібні паралелі, але набагато ширші, викликає і реконструкція псл. **korvaŋj* зі значенням «жертвний бик (зокрема той, що його зарізали під час весільного обряду з метою забезпечення плодючості і процвітання нової родини)», причому особливо значущими тут є згадки про надання весільному короваєві форми бика або ж його голови чи рогів. У цьому плані можна пригадати символічну семантику рога, наприклад, у біблійній мові, де він виступає як символ могутності, честі і слави³, чи

² Хобзей Н., Сімович К. та ін. Лексикон львівський поважно і на жарт. — Л., 2009. — С. 315–316.

³ Библийская энциклопедия. — М., 1991. — С. 606.

вторинні еротичні значення таких слів, як англ. *horn* «ріг», *horny* «рогатий».

Етимологічний аналіз ще одного терміна весільно-обрядової групи лексики, а саме укр. *невістка*, виконаний автором із залученням відомостей як із праслов'янської морфології (стосовно характеру огласовки кореня відповідної праформи), так і з етнографії індоєвропейських народів, дозволив йому не лише переконливо відтворити внутрішню семантичну форму даного слова як «невидима», а й пояснити її шляхом реконструкції відповідного елемента індоєвропейського весільного ритуалу, мета якого полягала в тому, щоб зробити наречену невидимою, недоступною для споглядання.

Додамо також, що згадана у першому розділі етимологічна інтерпретація рос. *варежка* як зменшувальної форми від *варега*, варіанта *варяга* «те, що захищає від холоду» (< друс. *варь* «захист» + суфікс *-яга*) не виключає, на нашу думку, вторинного паронімічного витлумачення шляхом зближення з дієсловом *варить*, уживаним на позначення виварювання прядива.

Окремо слід згадати підрозділ «Україна», що за своїм обсягом значно перевищує інші в цьому розділі. У ньому автор викладає своє бачення походження цього слова, підкреслюючи, що з самого початку його значенням було, на противагу поширеній думці, не «окраїнна територія, околиця, периферія», а «окрема територія, земля, край».

Підрозділи останнього розділу названо за етимологізованими лексемами, що дозволяє орієнтуватись у його змісті. Однак є підстави вважати, що ефективності наукового використання матеріалів і цього розділу, і монографії в цілому дуже сприяла б наявність у її структурі списків показників — як цитованих авторів, так і залучених до аналізу слів. Утім, це зауваження стосується не лише рецензованої праці, а й загальної практики видання лінгвістичної літератури в Україні. Щодо побажань, то хотілося б побачити виданими як окремі публікації, по-перше, здійснений В. Г. Складенком переклад «Слова», а по-друге, той підрозділ, у якому йдеться про походження назви *Україна*, — він особливо заслуговує на те, щоб бути доступним для найширших читацьких кіл, передусім в Україні, але також і деінде, адже його сповнений патріотизму зміст далеко виходить за межі суто лінгвістичних побудов.

Підводячи підсумки, можемо з усією впевненістю сказати, що рецензована монографія В. Г. Складенка, представляючи його доробок у сфері етимології, історичної лексикології української та інших слов'янських мов, порівняльно-історичного вивчення слов'янської лексики, і об'єднуючи його основні праці в цих галузях, має безперечну цінність не лише для вітчизняних і зарубіжних славістів-компаративістів, етимологів та ономастів, а й для ширшого кола гуманітаріїв, які займаються вивченням історії і культури українського та інших слов'янських народів. Більше того: книга написана так, що читання її здатне заронити в душу будь-якого читача любов і повагу до науки про мову, до етимології. Як казав М. В. Тимофєєв-Ресовський, науковою літературою користуються, а не читають. А проте книга В. Г. Складенка попри велику кількість фактичного матеріалу і складність аргументації написана саме захопливо, і це не тільки завдяки прозорості й послідовності викладу. У вступі вчений згадує, що його робота над темними місцями у «Слові о полку Ігоревім» принесла йому «величезне задоволення і насолоду». Можна стверджувати, що і вся рецензована книга в цілому випромінює дух того, що англійською мовою називають *intellectual curiosity*. Справді, саме захоплення інтелектуальним пошуком, поклик незнаного й водночас відчуття сили, широких евристичних можливостей історичної лінгвістики, філологічної науки в цілому — саме це, очевидно, кликало і надалі кличе автора у щораз нову мандрівку до незваних і незваних мовних просторів, скеровуючи його серед безлічі фактів, деталей і думок до оригінальних, виважених і достовірних результатів і висновків.

С. С. ЄРМОЛЕНКО